

بررسی موقعیت و وضعیت حمام‌های تاریخی شهر تبریز

عطیه رشید نجفی^۱

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر

کلیدواژگان: تبریز، حمام، تاریخ معماری، میراث فرهنگی

چکیده

حمام‌های بسیاری در دوره ایلخانان در تبریز ساخته شد، ولی قدمت حمام‌های قدیمی موجود در تبریز به دوران قاجار و پس از آن یعنی بعد از زلزله ویرانگر ۱۱۹۴ق می‌رسد. بعد از زلزله ۱۱۹۴ق حاکم وقت تبریز نجفعلی خان دنبلی باروی جدیدی به دور شهر ساخت و احتمالاً حمام‌هایی. حدود ۱۰۰ سال بعد یکی از معتبرترین نقشه‌های شهر تبریز نقشه دارالسلطنه در ۱۲۹۷ق تهیه شد. این نقشه شاید کاملترین نقشه‌ای باشد که تا اواخر دوره قاجار از شهر تبریز تهیه شده است بنابراین سند معتبری است برای بررسی شهر در این دوره و مکان‌یابی حمام‌های قدیمی قدمت بیشتر آنها به دوره قاجار می‌رسد. در این مقاله با استفاده از نقشه دارالسلطنه و تحقیقات میدانی در شهر فهرست جامعی از حمام‌های تبریز و اوضاع فعلی آنها به دست آمده است.

مقدمه

از آنجا که تبریز شهری با تاریخ بس طولانی است، مطالعه معماری گذشته این شهر بسیار اهمیت دارد. محققان پیش از این به خانه‌ها و مساجد و بازارهای تبریز بسیار پرداخته‌اند، اما به حمام‌ها کمتر توجه کرده‌اند. هدف این مقاله بررسی موجودیت و موقعیت حمام‌های تاریخی شهر تبریز است. معماری حمام نیز مانند سایر بناهای قدیمی از الگوهای فضایی معینی تبعیت می‌کند. دسترس به آب و حفظ دما و جدا کردن فضاهای پاک و ناپاک سه شرط اصلی ایجاد فضایی پیچیده و متفاوت با سایر بناها در حمام است. همین شرایط و خصوصیات لازم برای این بنا باعث پیدایی الگوی معماری خاص و دقیقی برای حمام شده و فضاهایی چون دالان و هشتی ورودی و بینه و میاندر و گرمخانه و خزینه را با سلسله مراتبی خاص ایجاد کرده است. اما قصد این نوشته بررسی معماری حمام‌های تاریخی نیست. این تحقیق به شناسایی اولیه حمام‌های تاریخی تبریز اختصاص دارد؛ بررسی

۱. این مقاله با راهنمایی استاد ارجمند جناب آقای مهندس فرامرز پارسی و همکاری دانشجویان معماری مجتبی حکم آبادی و محمدرضا طالبی و حامد احمدی نسب نوشته شده است.

ت.۱. (روبرو) نقشه دارالسلطنه تبریز. ماخذ: بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز.

پرسش‌های تحقیق

شما و پراکندگی حمام‌های تاریخی تبریز چگونه بوده است؟ امروز چه تعداد از آنها برجای مانده‌اند؟

موجودیت و اوضاع حمام‌های قدیمی شهر و نام و قدمت و موقعیت فعلی آنها. پایه و اساس کار یکی از نقشه‌های قدیمی تبریز، نقشه دارالسلطنه، است. در برخی از کتاب‌ها به صورت گذرا به تعدادی انگشت شمار از حمام‌های قدیمی موجود در تبریز اشاره کرده‌اند. در اسناد سازمان میراث فرهنگی نیز فهرستی از نام ۱۳ حمام قدیمی شهر هست که این تعداد اندک نشان از ناقص بودن اطلاعات این سازمان درباره حمام‌های قدیمی شهر است. بخش عمده مقاله حاضر بر مطالعات میدانی استوار است. برای این تحقیق میدانی ابتدا نقشه دارالسلطنه اساس مکان‌یابی حمام‌های قدیمی قرار گرفت و سپس موقعیت حمام‌های موجود در این نقشه با نقشه فعلی شهر مقایسه شد. سپس با حضور در موقعیت‌های تعیین شده در نقشه جدید، اوضاع حمام مورد نظر بررسی شد. البته معلومات کارشناسان میراث فرهنگی و اطلاعات فهرست این سازمان از منابع اولیه این تحقیق بوده است.

حمام‌های تاریخی تبریز

قدمت حمام‌های تبریز

در دوره ایلخانی نیز همانند دیگر فعالیت‌های معماری برای ایجاد بناهای عام‌المنفعه حمام‌های بسیاری در شهرها و روستاها، به ویژه در شهرهای مورد علاقه حکمرانان ایلخانی، مانند تبریز، مراغه، اردبیل و سلطانیه، ایجاد گردید. در زمان غازان خان ایلخانی به هنگام اقدامات و فعالیت‌های عمرانی در کنار هر یک از دروازه‌های تبریز کاروانسراها و حمام‌هایی جهت تجارت و کاروانیان احداث شد که کاروانیان می‌بایست ابتدا برای ارزیابی مال التجاره و پرداخت مالیات کالای خود به کاروانسرا رفته، سپس وارد حمام شوند.^۲

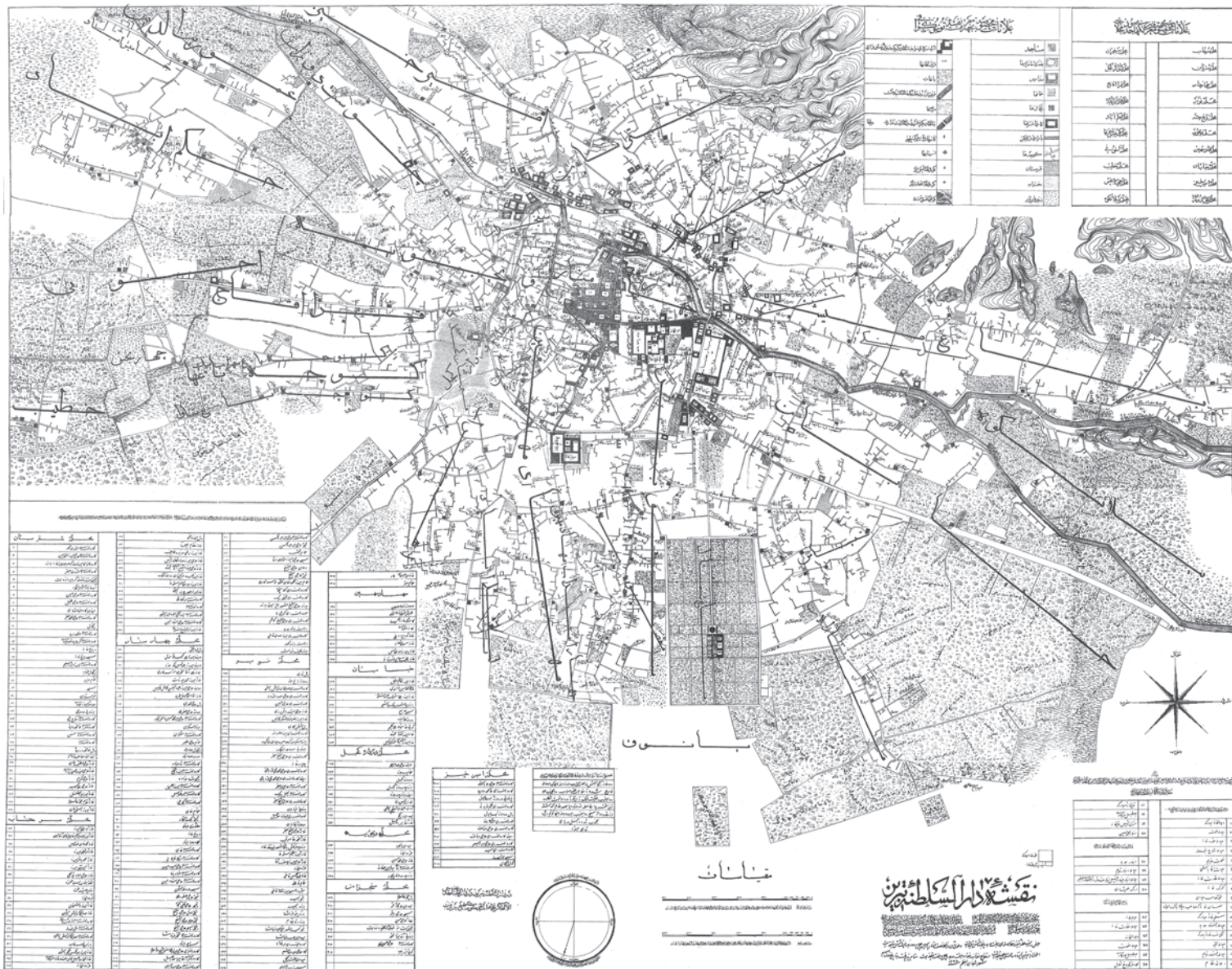
حمام‌های بسیاری در دوره ایلخانان در تبریز ساختند. ولی ساختمان حمام‌ها همواره در معرض رطوبت و گرمای زیاد و بالطبع در معرض تخریب و تغییر است. افزون بر این زلزله‌های ویرانگری که در دوره‌های مختلف در این شهر به وقوع پیوسته بسیاری از بناها را ویران کرده است. از اینجاست که قدمت حمام‌های موجود در تبریز به قبل از قاجار نمی‌رسد.

یحیی ذکاء در زمین‌لرزه‌های تبریز شرح کاملی از تاریخ وقوع زلزله‌ها و حوادث مقارن با آن داده است. تعداد زلزله‌های ثبت شده در این کتاب بسیار

۲. محمد یوسف کیانی، معماری ایران (دوره اسلامی)، ۲۸۴.
۳. بهروز عمرانی، بافت تاریخی شهر تبریز، ۲۵ و ۲۶.

نخستین تکان‌های سخت آن دو ساعت از آدینه شب سی‌ام
ذی‌حجه سال ۱۱۹۳ق (برابر ۶ ژانویه ۱۷۸۰م) گذشته روی داده
و تا بامداد فردای آن شب زمین تا چهل بار همچنان تکان‌های

زیاد است اما از میان آنها چهار زلزله که در تاریخ‌های ۲۴۴،
۴۳۴، ۶۷۱ و ۱۱۹۴ق به وقوع پیوسته وحشتناک‌تر و پرتلفات‌تر
از بقیه بوده است؛ به ویژه آخرین آنها زلزله سال ۱۱۹۴ق.^۳

سخت می‌خورده و می‌لرزیده است ... این زمین لرزه چون درست

در میان آخرین شب (سلخ ذی‌حجه) سال ۱۱۹۳ق و نخستین روز (غره محرم) سال ۱۱۹۴ق رخ داده از این رو در نوشته‌ها دو تاریخ پیدا کرده است یعنی گروهی آن را به سال گذشته و برخی کسان به سال آینده نسبت داده‌اند، و چون زمین‌لرزه همچنان دنباله داشته و بیشترین تکان‌ها و لرزه‌ها نیز در روزهای نخستین ماه‌های این سال روی داده است از این رو ما آن را از پیشامدهای سال ۱۱۹۴ق شمرده‌ایم ... پیداست که در این زمین لرزه بسیاری از ساختمان‌ها و کاخ‌ها و مسجدها و منارها و بازارها و سرای‌ها و کاروانسرای‌های تبریز با خاک یکسان گردیده بود و جز بخشی از مسجد کبود و ارگ علیشاه و مسجد استاد و شاگرد که هنوز هم بازمانده آنها در تبریز نمایان است، دیگر هیچ بنیاد کهنی که مقدار آن هم کم نبوده است برپا نایستاده شهری بدان بزرگی و آبادانی به تلی خاک تبدیل گردیده بود.^۴

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت در زلزله ۱۱۹۴ق (یعنی در سال‌های نخست حکومت قاجاریان) بیشتر بناهای مهم شهر از جمله حمام‌ها از بین رفته‌اند و جز انگشت شمار بناهایی که نام برده شد بقیه بناهای قدیمی تبریز را بعد از آن ساخته‌اند. در بررسی حمام‌های قدیمی تبریز نیز باید در نظر داشت قدمت حمام‌های موجود به حدود دوره قاجاریان و پس از آن می‌رسد.

مکان‌یابی حمام‌های قدیمی تبریز

بعد از زلزله ۱۱۹۴ق حاکم وقت تبریز، نجفقلی خان دنبلی، باروی جدیدی به دور شهر ساخت. تعداد دروازه‌های این بارو را ذکاء دوازده و پارسی هشت نوشته است. همان طور که درباره حمام‌های ایلخانی تبریز آمد، که بیشتر در کنار کاروانسراها و در اطراف دروازه‌های شهر بودند، می‌توان پی برد بعد از احداث باروی نجفقلی خان دنبلی و دروازه‌های آن، به احتمال زیاد با ادامه شیوه قبل حمام‌های جدیدی نیز در کنار کاروانسراهای اطراف دروازه‌های جدید شهر و بازار ساخته‌اند. می‌توان نتیجه گرفت حمام‌های قدیمی تبریز را باید بیشتر در نزدیکی

۴. یحیی ذکاء، زمین لرزه‌های تبریز، ۸۵-۹۰.
۵. فرهاد تهرانی و دیگران، بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز، ۵۷.
- ۶ «بالا حمام» در کتاب یکی است ولی ما در بررسی نقشه یک بالا حمام در محله خیابان یاقتییم که آن را (الف) قرار دادیم و دومی را در محله شتریان یاقتییم و (ب) قرار دادیم.
۷. نام حمام شماره ۱۲ روی نقشه «حمام حاج شیخ جعفر مشهور به حاجی احمد» است اما در کتاب بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز «حمام حاج شیخ جعفر شوریه حاجی احمد» نوشته‌اند.
- ۸ «حمام وزیر» در کتاب یکی است ولی ما در بررسی نقشه یک حمام وزیر در کنار دروازه نویر یاقتییم که همان حمام کتاب است و آن را (الف) قرار دادیم و دومی را در همان محله نویر کمی بالاتر از (الف) در محدوده خیابان تربیت یاقتییم و (ب) قرار دادیم.
۹. در کتاب تعداد حمام‌های بدون نام ۴ تااست ولی ما در بررسی نقشه ۵ حمام بدون نام یاقتییم که موقعیت آنها در جداول پایانی این بخش بطور دقیق آمده است.

دروازه‌های شهر و بازار جست.

حمام‌ها در نقشه دارالسلطنه تبریز ۱۲۹۷ق

نقشه دارالسلطنه یکی از معتبرترین نقشه‌های تبریز است. این نقشه به امر ولیعهد، مظفرالدین میرزا، به اهتمام عباس خان سرتیپ و رئیس مدرسه دولتی تبریز (مدرسه دارالفنون) و محمد میرزا مهندس و محمدرضا مهندس در دوازدهم شهر شعبان المعظم ۱۲۹۷ق در تبریز ترسیم شده و در دارالطباع کربلایی اسدآقا به سال ۱۳۱۱ق به طبع رسیده است. این نقشه یکی از مدرن‌ترین نقشه‌های قدیمی تهیه شده در ایران است. فهرست نام حمام‌هایی که بر روی این نقشه در سطح شهر مشخص شده‌اند چنین است:^۵

۱. حمام آقامیر فتح
۲. حمام آخونی
۳. حمام اسدبیک
۴. حمام اهراب
۵. حمام باقرییک
۶. بالا حمام (۲ مورد الف و ب)^۶
۷. حمام بالا آقا
۸. حمام بهمن میرزا
۹. حمام بیگلربیگی
۱۰. حمام جهانگیر خان
۱۱. حمام حاج اسماعیل
۱۲. حمام حاج شیخ جعفر شوریه حاجی احمد^۷
۱۳. حمام حاجی باقر
۱۴. حمام حاجی رحیم
۱۵. حمام حاجی رضا
۱۶. حمام حاجی محمد صالح
۱۷. حمام حاجی صدرالدوله
۱۸. حمام حاجی کاظم (۲ مورد الف و ب)

نام محله	نام حمام	موقعیت در نقشه دارالسلطنه	فهرست کتاب بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز
محله شتربان	حمام وزیر (۱۸)	مشخص است	وجود دارد به نام «حمام ناظم التجار»
	حمام حاجی نصیر (۸۰)	مشخص نیست	وجود ندارد
محله چهار منار	حمام خان (۸۹)	مشخص نیست	وجود دارد به نام «حمام خان» (ب)
	حمام مجتهد (۱۱۲)	مشخص است	وجود ندارد
	حمام میرزا محمودخان ... (۱۱۶)	مشخص نیست	وجود ندارد
محله نوبر	حمام قاضی (۱۵۴)	مشخص نیست	وجود ندارد
	حمام وزیر (۱۶۷)	مشخص است	وجود دارد به نام «حمام وزیر»
محله دروازه کجیل	حمام دروازه (۱۸۶)	مشخص است	وجود ندارد

۲. مقایسه حمام‌های جدول نقشه دارالسلطنه و فهرست کتاب بازخوانی نقشه‌های تاریخی تبریز

۱۹. حمام حاجی محمد صادق	۳۹. حمام کلاتر
۲۰. حمام حاجی مطلب	۴۰. حمام گرم آب
۲۱. حمام حاجی مطلب خان	۴۱. حمام لیلی آباد
۲۲. حمام حاجی موسی خان (الف)	۴۲. حمام مات قالاسان
۲۳. حمام حاجی موسی خان (ب)	۴۳. حمام مستشار
۲۴. حمام خان (الف)	۴۴. حمام ملا غفور
۲۵. حمام (افتادگی دارد) خان (ب)	۴۵. حمام میرزا احمد
۲۶. حمام داداش	۴۶. حمام میرزا حسینعلی
۲۷. حمام دوه‌چی	۴۷. حمام میرزا علی منجم باشی
۲۸. حمام رسول سلطان	۴۸. حمام میرزا نصر الله
۲۹. حمام سرباز خانه	۴۹. حمام ناظم التجار
۳۰. حمام سردار	۵۰. حمام نصرالله خان
۳۱. حمام سید	۵۱. حمام نقاره‌خانه
۳۲. حمام سید حمزه	۵۲. حمام وزیر (۲ مورد الف و ب) ^۱
۳۳. حمام سید گلابی	۵۳. حمام (بدون نام) ۵ مورد ^۲
۳۴. حمام شالچی‌ها	در پایین نقشه دارالسلطنه جدولی هست شامل نام محلات و بناهای مهم هر محله. البته نام همه بناهای مهم در این جدول نیست. نام تعدادی حمام نیز در این جدول به چشم می‌خورد (شماره‌هایی که در کنار نام هر حمام نوشته شده است از جدول
۳۵. حمام شاوا	
۳۶. حمام شاهزاده	
۳۷. حمام کدخداباشی	
۳۸. حمام کریم خان	

فهرست حمام‌های تاریخی تهیه شده در سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی

تعداد حمام‌های فهرست سازمان میراث فرهنگی بسیار کمتر از حمام‌های مشخص شده در نقشه دارالسلطنه است. اما مسئولان سازمان اصرار داشتند همه حمام‌های قدیمی موجود در تبریز همین‌هاست:

۱. حمام چزنداب
۲. حمام نوبهار
۳. حمام مهدی‌خان (سرخه‌ای)
۴. حمام نظافت
۵. حمام سرهنگ
۶. حمام میرزا مهدی
۷. حمام وزیر
۸. حمام بهار
۹. حمام نویر
۱۰. حمام نخست
۱۱. حمام شالچی لار
۱۲. حمام سیدگلایی
۱۳. حمام شهریار

چون ممکن است برخی از حمام‌های فهرست میراث و فهرست حمام‌های نقشه دارالسلطنه یکی باشد با دو نام متفاوت، به مقایسه این دو فهرست می‌پردازیم. برخی حمام‌های فهرست میراث در نقشه دارالسلطنه و فهرست نام‌های آن نیست. شاید این حمام‌ها را در دوران قاجار پس از ترسیم نقشه دارالسلطنه ساخته باشند. برای مقایسه و تطبیق دو فهرست به تک تک حمام‌های موجود در هر دو فهرست بر اساس نقشه دارالسلطنه و نقشه جدید شهر مراجعه کرده‌ایم. نتایج این تطبیق در جدول «ت ۳» آمده است. اطلاعات دقیق‌تر و جزئیات تطبیق فهرست حمام‌ها با هم و با وضعیت موجود در جداول بعدی آمده است.

نام حمام در فهرست سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی	تطبیق یا نقشه دارالسلطنه و فهرست مربوط به این نقشه
حمام چزنداب	یک حمام بدون نام وجود دارد
حمام نوبهار	به نام حمام میرزا حسینعلی وجود دارد
حمام مهدی‌خان (سرخه‌ای)	وجود ندارد
حمام نظافت	به نام حمام حاجی رضا وجود دارد
حمام سرهنگ	وجود ندارد
حمام میرزا مهدی	به نام حمام مجتهد وجود دارد
حمام وزیر	به نام حمام ناظم‌التجار وجود دارد
حمام بهار	به نام حمام ملاغفور وجود دارد
حمام نویر	به نام حمام وزیر وجود دارد
حمام نخست	وجود ندارد
حمام شالچی لار	به نام حمام شالچی‌ها وجود دارد
حمام سیدگلایی	به نام حمام سیدگلایی وجود دارد
حمام شهریار	وجود ندارد

ت ۳. مقایسه حمام‌های فهرست سازمان میراث فرهنگی و حمام‌های نقشه دارالسلطنه

زیر نقشه برداشته شده و مطابق شماره‌های داخل نقشه است یعنی این بناها، با این شماره در نقشه مشخص شده‌اند):

– محله شتریان: حمام وزیر (۱۸)
 – محله چهار منار: حمام حاجی نصیر (۸۰)، حمام خان (۸۹)، حمام مجتهد (۱۱۲)، حمام میرزا محمودخان تفنکدار سرکاری (۱۱۶).

– محله نویر: حمام قاضی (۱۵۴)، حمام وزیر (۱۶۷)

– محله دروازه کجیل: حمام دروازه (۱۸۶)

تعداد حمام‌هایی که در این جدول آمده کمتر از تعداد آمده در فهرست بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز است. اما بعضی از آنها در فهرست کتاب نیست و در نقشه نیز نمی‌توان نامشان را یافت و گویا از نام‌های ناخوانای نقشه است. بنابراین به مقایسه این جدول و خود نقشه و فهرست کتاب بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز می‌پردازیم. نتایج این مقایسه در جدول «ت ۲» آمده است.

نام حمام در نقشه دارالسلطنه	موقعیت در نقشه دارالسلطنه	نام در فهرست نام جدید س.م.ف	قدمت	اوضاع فعلی	توصیحات	نشانی طبق نقشه جدید شهر
حمام شاولا	کوچه باغ شاولا- بین قبرستان و مسجد شاولا	-	تا ۱۲۹۷ ق	تخریب	تبدیل به ساختمان شده است	خ آزادی (کمربندی)- کوی فیروز- جنب بن بست ۲۶
حمام شاهزاده	محلہ سرخاب	-	//	سالم	درش بسته است	خ ثقه الاسلام- خ عارف- جنب حمام جدید قاضی
حمام کدخداباشی	محلہ نوبر- زیر محلہ مقصودیه	-	//	تخریب	تبدیل به مدرسه شده است	خ امام خمینی- کوچه مقصودیه- میدان مقصودیه روبروی مسجد مقصودیه مدرسه
حمام کریم خان	محلہ قیاس- گوشه شمالشرق باغ شمال	-	//	تخریب	وجود ندارد (محل آن پیدا نشد)	در محدوده تقاطع خ حافظ و خ شهید باغچیان
حمام کلاتر	محلہ باغمیشه- بیلانکوه	-	//	تخریب	به گفته اهالی زیر خاک مدفون است	خ هفت تیر- نرسیده به چهارراه عباسی- خ بیلانکوه نیش مسجد کلاتر باغمیشه
حمام گرم آب	محلہ شتریان	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان مسکونی شده است	خ شمس تبریزی- خیابان گرو
حمام لیل آباد	محلہ مهادهمین- محلہ لیلی آباد	-	//	سالم	قسمتی تبدیل به قهوهخانه شده و بخش نمره‌ای انبار است	خ شریعتی جنوبی- بالاتر از چهارراه ۱۷ شهریور- قهوهخانه لیل آباد
حمام مات قالاسان	محلہ خیابان- مقابل مسجد چهان‌شاه (کیود)	-	//	تخریب	جزء محوطه جلوی مسجد کیود که خاکبرداری شده	خ خاقانی- بازار رنگچی‌ها (بازارچه کهنه)
حمام مستشار	محلہ مهادهمین	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان شده است	خ شریعتی- کوچه مستشار دوم
حمام ملاغفور	محلہ ویجویه	حمام بهار	//	سالم	تبدیل به سونا شده است	خ شهید رنجبر (خ بهار)- جنب مسجد سفید
حمام میرزا احمد	محلہ سرخاب- کنار بقعه سید حمزه	-	تا ۱۲۹۷ ق	تخریب	کاملاً تخریب شده جزو محوطه مقبره الشعراء	خ عارف- محوطه مقبره الشعراء
حمام میرزا حسینی	محلہ حکم آباد کوچه حاج‌ها	حمام نوبهار	//	سالم	در حال استفاده	خ حکم آباد- میدان دوم
حمام میرزا علی منجم باشی	محلہ چوست‌دوزان	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان شده است	خ نیروی هوایی (منجم)- کوچه چوست‌دوزان- مغازه رنگرزی جلیل نیا
حمام میرزا نصرالله	محلہ خیابان- نزدیک میدان مشق	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان شده است	خ دانشسرا- نرسیده به تقاطع خ دانشسرا و علامه طباطبائی (چایکنار)
حمام ناظم‌التجار	محلہ سرخاب- کنار درب سرخاب	حمام وزیر	//	سالم	تقریباً سالم است یکی از گنبدها خ شهید مدنی (دارایی)- درب ریخته است متروک است	سرخاب- کوچه اسلامیه- نیش پلاک ۱۳۸
حمام نصرالله خان	محلہ سرخاب نزدیک رودخانه میدان چائی (مهران رود فعلی)	-	//	تخریب	تبدیل به مغازه و انبار شده است	خ مولوی (چایکنار)- روبروی مسجد صاحب الامر- نیش کوچه صابونچی لار
حمام نقاره خانه	محلہ نوبر- کنار حیاط توپخانه مبارکه	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان تجاری شده است	انتهای خ ارتش شمالی- میدان شهداء- نیش بازارچه نقاره
حمام وزیر (الف)	محلہ نوبر کنار دروازه نوبر	حمام نوبر	//	سالم	بعد از مرمت تغییر کاربری داده شده به قهوهخانه سنتی	خ امام خمینی- تقاطع خ تربیت و امام خمینی
حمام وزیر (ب)	محلہ نوبر	-	//	تخریب	وجود ندارد- تبدیل به ساختمان خ تربیت- روبروی کوچه کرباسی تجاری شده است	
حمام (بدون نام)	محلہ حکم آباد کنار حمام میرزا حسینی	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان شده است	خ حکم آباد- میدان دوم
حمام (بدون نام)	محلہ قیاس- کمی پایین تر از مسجد چوپور	-	//	تخریب	به جایش دکل مخابراتی ساخته شده است	خ شهید منتظری (مارالان)- روبروی مسجد قیاس

ت ۴. جدول وضعیت حمام‌های قدیمی تبریز (ادامه)

نام حمام در نقشه دارالسلطنه	موقعیت در نقشه دارالسلطنه	نام در فهرست نام جدید س م ف	قدمت	اوضاع فعلی	توصیحات	نشانی طبق نقشه جدید شهر	
حمام (بدون نام)	محلہ قیاس در داخل میدان چوپور	- حمام سید	//	سالم	تغییر کاربری داده شده به قهوه‌خانه و سونا	خ شهید منتظری (مارالان) - پایین‌تر از مسجد قیاس میدان چوپور - سونای طیبی سید	
حمام (بدون نام)	محلہ چرنداب مهادمهین کنار قبرستان	حمام چرنداب	//	سالم	سالم است کارگاه نجاری است	۱۷ شهرپور جدید - کوی چرنداب - اول کوچه پیشاهنگی - پلاک ۵	
حمام (بدون نام)	محلہ مهادمهین - محلہ ارمنستان	-	//	تخریب	وجود ندارد (محل آن پیدا نشد)	در محدوده خ جمهوری اسلامی نرسیده به چهارراه فلسطین (چهارراه کجیل)	
حمام دروازه	محلہ دروازه کجیل	-	//	تخریب	عرصه حمام مسافرخانه شده است	خ فلسطین (ملل متحد) - کوچه مهران	
حمام مجتهد	در داخل بافت بازار - پشت مسجد جامع - بازار صفی	حمام میرزا مهدی	تا ۱۲۹۷ق	سالم	حمام سالم است ولی بسته است	خ مطهری (راسته کوچه) - پشت مسجد جامع (ورودی مسجد جامع به بازار) سمت چپ	
حمام میرزا محمود خان تفنگدار سرکاری	محلہ چهار منار داخل بازار نزدیک کاروانسرای فتحعلی بیگ	- حمام گل افشان	//	تخریب	حمام سرای سجاد (فرش فروشی) شده است	بازار تبریز - سرای سجاد	
حمام قاضی	محلہ نوبر داخل بازار بین کاروانسرای امیر و میرزا مهدی قاضی	- حمام قاضی	//	سالم	از حدود ۴ سال پیش بسته است	خ جمهوری اسلامی - داخل بازار کفاشان - جنب مسجد مقبره	
حمام حاجی نصیر	محلہ چهارمنار	-	//	-	وجود ندارد (محل آن پیدا نشد)	پیدا نشد - ولی شاید در حوالی بازارچه یخچال در بالای مدرسه صادقیه بوده	
-	-	حمام مهدی خان (سرخه‌ای)	حمام سرخه‌ای	نیمه دوم قاجار	سالم	تقریباً سالم است ولی متروک و بدون استفاده	خ نقه الاسلام - کوچه شهید بهروزیه - کوچه بافته‌چی چسبیده به خانه سرخه‌ای
-	-	حمام سرهنگ	حمام سرهنگ	اواخر قاجار	سالم	در حال استفاده	خ امام خمینی - میدان قطب - روبروی پاساژ مهدیه
-	-	حمام شهریار (آقاخان)	حمام شهریار	بعد از ۱۲۹۷ق	سالم	بصورت نیمه مخروبه است و گنبد آن باقیمانده	خ ارتش جنوبی - چهار راه پاستور جدید - روبروی تعاونی صدا و سیما
-	-	حمام نخست	حمام نخست	//	سالم	بسته است و نیمه مخروب	خ جمهوری اسلامی - خ مطهری (راسته کوچه) میدان ورچی جنب مسجد کلکته‌چی
-	-	-	حمام دو قلعه ^{۱۰}	//	سالم	نیمه مخروبه و متروک	خ جمهوری اسلامی - پایین‌تر از چهارراه فلسطین - بطرف خ فلسطین (ملل متحد)
حمام آقامیرفتاح	بخش جنوب بازار ابتدای بازارچه صفی	-	تا ۱۲۹۷ق	سالم	تقریباً سالم است - بسته است	بازار صفی - نزدیک مسجد کچلار	
حمام آخونی	محلہ آخونی - جنب مسجد آخونی	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان شده است	خ آخونی - جنب کوچه شهید شریفی	
حمام اسدیگ	محلہ سرخاب - کنار بازارچه اسدیگ و قبرستان	- حمام اسدیگ	//	تخریب	بعد از انقلاب تخریب شده بجای آن سه خانه ساخته‌اند	جنب مسجد آقار - سه راه خیابان نقه الاسلام - داخل کوچه شهید سیابانی	
حمام اهراب	محلہ اهراب - نزدیک کوچه باغ شاول	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان شده است	خ خیام - سه راه اهراب	

۱۰. نام این حمام در نقشه دارالسلطنه و فهرست میراث نیست.

ت ۴. جدول وضعیت حمام‌های قدیمی تبریز (ادامه)

نام حمام در نقشه دارالسلطنه	موقعیت در نقشه دارالسلطنه	نام در فهرست نام جدید س‌م‌ف	قدمت	اوضاع فعلی	توصیحات	نشانی طبق نقشه جدید شهر
حمام باقریگ	محلہ پل سنگی - نزدیک بازارچه و مسجد پل سنگی	- حمام پل سنگی	//	تخریب	تبدیل به ساختمان مسکونی شده است	چای کنار- سر خیابان بیلانکوه نرسیده به مسجد پل سنگی
بالاحمام (الف)	محلہ خیابان	- بالا حمام	//	سالم	سالم است اما از ده سال پیش قسمت نمره‌ای بسته است	خ امام ما بین میدان قطب و خیابان شهید بهشتی (منصور)
بالاحمام (ب)	محلہ شتریان - بالاتر از بقعه سید ابراهیم	- بالا حمام	//	تخریب	۳۰ سال پیش خیابان شمس تبریزی از روی آن گذشته	خ شمس تبریزی- روبروی کوچه بقعه سید ابراهیم- روبروی قنادی تصاج
حمام بهمن میرزا	بالاتر از باغ شمال نرسیده به کوچه صدر	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان شده است	خ ارتش جنوبی- خ شهید یاغچیان- کوچه شهید دلحامد
حمام بیگلربیگی	محلہ مهاد مهین، زیر محلہ ارمنستان	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان مسکونی شده است	در حدود خ تیمسار محقق (سه راه امین)- کوچه دکتر نوائی
حمام جهانگیرخان	محلہ شتریان- کنار میدان حسن پادشاه	- جهانگیرخان	//	سالم	تقریباً گنبدهایش سالم است و دارای سه گنبد است	خ دارایی- میدان صاحب الامر- نبش مسجد حسن پادشاه- نبش سرای کشمش چیلر
حمام حاج اسماعیل	محلہ مقصودیه- بازارچه حاج اسماعیل	-	//	تخریب	به جایش ساختمان ساخته شده است	خ ۱۷ شهریور- شهید نعلبند پور (مقصودیه) (مجاور سنگگی)
حمام حاج شیخ جعفر مشهور به حاجی احمد	محلہ خیابان- نزدیک به مسجد جهانشاه (کبود)	حمام شهنام	//	سالم	تقریباً سالم است. بسته است	خ شهید بهشتی (منصور)- پایین تر از مسجد کریم خان- نرسیده به تقاطع خ مدرس
حمام حاجی باقر	محلہ چهارمنار- راسته کوچه	-	//	تخریب	وجود ندارد (محل آن پیدا نشد)	میدان نماز- خ مطهری (راسته کوچه)- جنب خانه مشروطه
حمام حاجی رحیم	محلہ سیلاب ملازینال- جنب مسجد حاج رحیم	مشیر النظام	//	سالم	در حال کار است قبل از انقلاب خ عارف- بازارچه سیلاب (قوشخانه)- کوچه حسن پور ارشد	
حمام حاجی رضا	محلہ حکم آباد	حمام نظافت	//	سالم	در حال استفاده	خ آذربایجان- خ حکم آباد- میدان دوم
حمام حاجی محمد صالح	محلہ مقصودیه- سمت شمالغرب باغ شمال	-	تا ۱۲۹۷ق	تخریب	مخروبه است	حاج جبار نائب (کوچه مقصودیه)- ما بین خ ۱۷ شهریور جدید و چهارراه مقصودیه
حمام حاجی صدرالدوله	محلہ نویر- بین حرمخانه و میدان مشق	-	//	تخریب	جزء حیاط فرمانداری شده است	میدان شهداء
حمام حاجی کاظم (الف)	محلہ چوست دوزان	حمام حاجی رضا	//	تخریب	تخریب شده و در حال حاضر انبار است	خ شهید ظهیری- کوی چوستدوزان
حمام حاجی کاظم (ب)	محلہ عمو زین الدین نزدیک قبرستان و مسجد عمو زین الدین	-	//	تخریب	خیابان از آن گذشته است	خ استاد محمدتقی جعفری- خ حمام (احتمالاً همین خیابان باشد)
حمام حاجی محمد صادق	محلہ نویر- جنوب غربی میدان قیصریه	-	//	تخریب	تبدیل به سرای باقری شده است	خ خاقانی- بازار رنگچی‌های جدید- سرای باقری
حمام حاجی مطلب	محلہ امیرخیز- انتهای کوچه لک‌ها	حمام حاجی مطلب	//	تخریب	کلاً از بین رفته و در وسط سه راه توکلی است	خ شمس تبریزی- سه راه توکلی (در وسط میدان)
حمام حاجی مطلب خان	محلہ چهار منار- راسته کوچه- سر کوچه حاجی مطلب خان	حمام خان	//	تخریب	تبدیل به سرای جعفریه شده است	خ مطهری (راسته کوچه) پشت بازار کلاهدوزان- سرای جعفریه
حمام حاجی موسی خان (الف)	محلہ ششگلان	-	//	سالم	نیمه مخروبه- دارای گنبد و قوس است	خ ششگلان- کوچه آجودان باشی
حمام حاجی موسی خان (ب)	محلہ چهارمنار نزدیک بازار	-	//	تخریب	وجود ندارد (محل آن پیدا نشد)	حوالی خ شهید مدنی (خ دارایی)
حمام خان (الف)	محلہ خیابان- کوچه قراباغیها	حمام خان	//	سالم	قسمت نمره‌ای در حال استفاده است	خ شهید بهشتی (خ منصور)- کوچه قراباغیها

یافته‌های تحقیق

موجود است، چه کاملاً سالم و پابرجا چه نیمه مخروبه و متروک:

۱. حمام آقا میرفتاح
۲. بالا حمام (الف)
۳. حمام جهانگیرخان
۴. حمام حاج شیخ جعفر مشهور به حاجی احمد [شهنام]^{۱۱}
۵. حمام حاجی رحیم [مشیرالنظام]
۶. حمام حاجی رضا [نظافت]
۷. حمام حاجی محمد صالح
۸. حمام حاجی موسی خان (الف)
۹. حمام خان (الف)
۱۰. حمام دوه‌چی [شتریان]
۱۱. حمام سربازخانه [صبا]
۱۲. حمام سردار [همایون]
۱۳. حمام سیدگلایی

اطلاعات به دست آمده از تحقیقات میدانی که با تطبیق نقشه دارالسلطنه تبریز و نقشه جدید تبریز و مراجعه به محل تک‌تک حمام‌های موجود در فهرست نقشه دارالسلطنه و فهرست میراث و پرس و جو از اهالی و پیران محل صورت گرفته است در جدول «ت ۴» آمده است. این جدول و اطلاعات و نتایج آن شامل نام جدید و قدیم حمام‌ها و موقعیت آنها در نقشه دارالسلطنه و نشانی جدید و وضعیت کنونی آنهاست. همچنین نتایج تطبیق حمام‌هایی که در فهرست‌های مختلف نام‌های مختلف دارند ارائه شده است.

حمام‌های قدیمی موجود در شهر تبریز

با توجه به جدول وضعیت حمام‌های قدیمی، از حمام‌هایی که در دوره قاجار و پس از آن در تبریز ساخته‌اند تعداد کمی هنوز

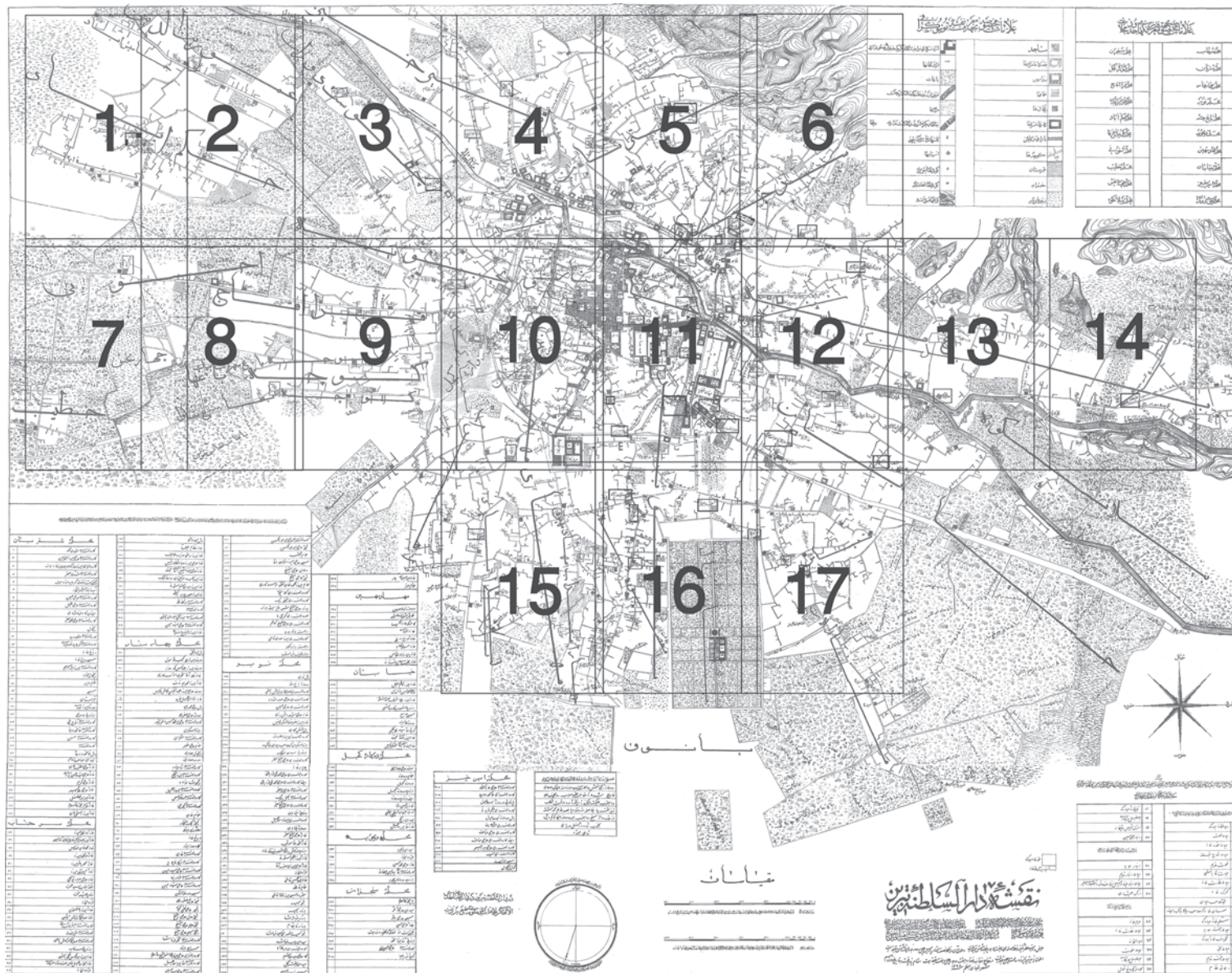
ت ۴. جدول وضعیت حمام‌های قدیمی تبریز (ادامه)

نام حمام در نقشه دارالسلطنه	موقعیت در نقشه دارالسلطنه	نام در فهرست نام جدید	قدمت	اوضاع فعلی	توصیحات	نشانی طبق نقشه جدید شهر
حمام خان (ب)	محل چهار منار داخل بازار نزدیک کاروانسرای در عباسی	-	//	تخریب	وجود ندارد	بازار - سرای جعفریه - روبروی در عباسی (بازار فرش)
حمام داداش	مرز دو محله مهدمین و نوبر نزدیک مسجد استاد و شاگرد	-	//	تخریب	تبدیل به ساختمان تجاری شده است	خ فردوسی - نرسیده به کوچه بهشتی
حمام دوه‌چی	محل شتریان نبش کاروانسرای کربلایی علی اصغر	حمام شتریان	//	سالم	قسمتی ویران شده و تا ده سال خ شهید مدنی (خ دارایی) - داخل میدان کاه فروشان (سامان میدانی) بازارچه دوه‌چی	
حمام رسول سلطان	محل چهار منار - کنار رودخانه میدان چائی (مهران رود)	-	//	تخریب	تبدیل به پاساژ شده است	پل قاری - خ تکه الاسلام - نرسیده به میدان دانشسرا جنب فرماندهی نیروی انتظامی
حمام سربازخانه	محل نوبر - نزدیک میدان قیصریه	حمام صبا	//	سالم	تقریباً سالم است - تفکیک شده به چند مغازه	بازار رنگچی‌ها (کهنه) - کوچه غلام‌ها
حمام سردار	محل ششگلان	حمام همایون	تا ۱۲۹۷ق	سالم	در حال استفاده	خ ششگلان - روبروی خ فرمانفرمایان
حمام سید	محل ویجویه - کنار مسجد ویجویه	-	//	تخریب	وجود ندارد (محل آن پیدا نشد)	در محدوده خ جمهوری اسلامی - نرسیده به چهارراه فلسطین (چهارراه گجیل)
حمام سیدحمزه	محل سرخاب - کنار بقعه جناب سید حمزه	حمام سیدحمزه	//	تخریب	کاملاً تخریب شده جزء محوطه خ مقبره الشعرا	کاملاً تخریب شده جزء محوطه خ مقبره سید حمزه
حمام سیدگلایی	محل چهارمنار - حوالی بازار بخش جنوب بازار	حمام سیدگلایی	//	سالم	در حال استفاده	خ مطهری (راسته کوچه) - راسته بازار صفی - روبروی پاساژ باب الحوائج
حمام شالچی‌ها	محل امیرخیز کوچه شالچی‌ها	حمام شالچی‌لار	//	سالم	انبار است	خ شمس تبریزی - ایستگاه امیرخیزی

۱۱. نام جدید حمام‌ها در [] نوشته شده است.

۱۷. حمام ملاغفور [بهار]
۱۸. حمام میرزا حسینعلی [نوبهار]
۱۹. حمام ناظم‌التجار [وزیر]

۱۴. حمام شالچی‌ها
۱۵. حمام شاهزاده
۱۶. حمام لیل‌آباد

۲۰. حمام وزیر [نوبر]

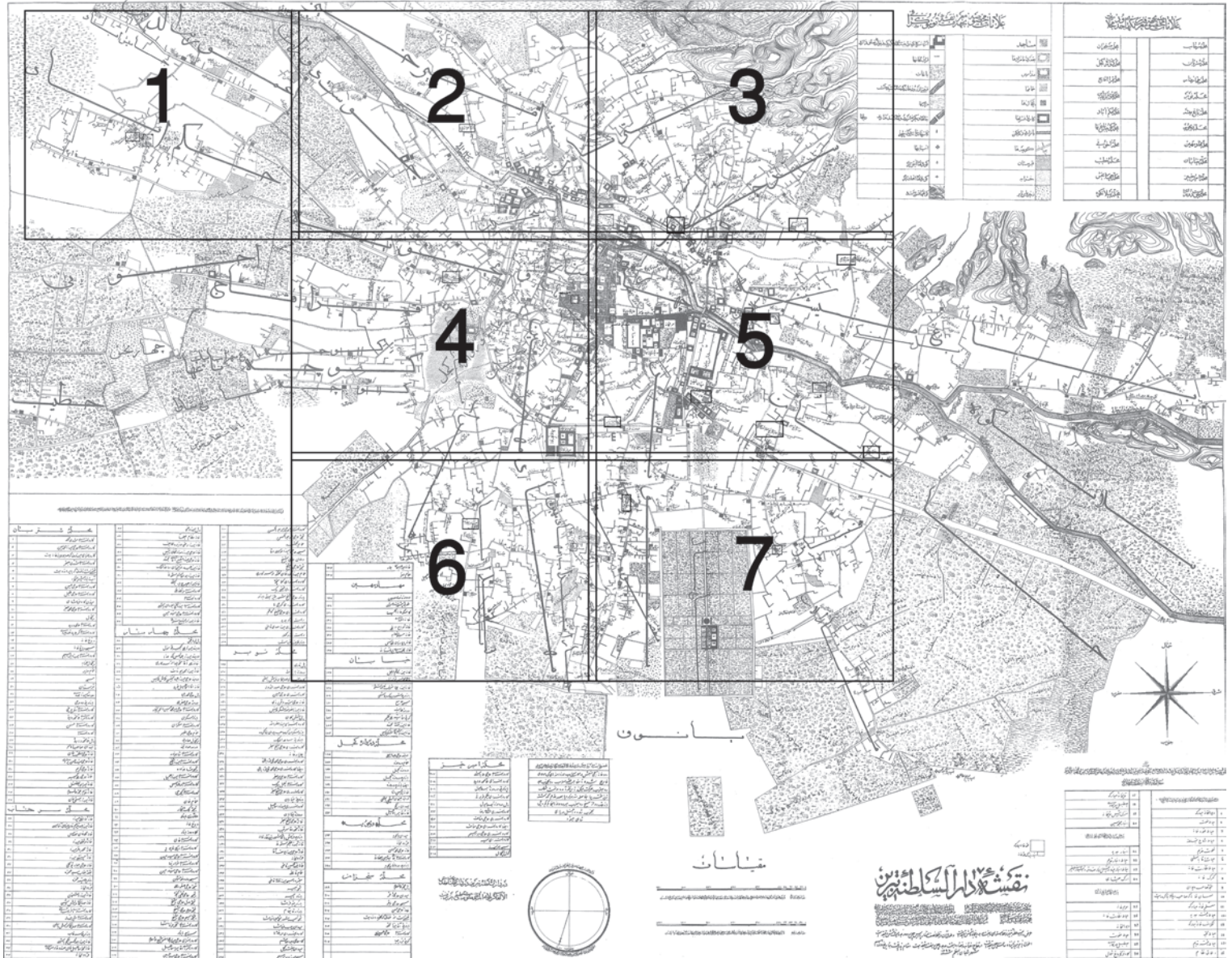
۲۱. حمام سید

۲۲. حمام چرنداب

۲۳. حمام مجتهد [میرزای مهدی]

۲۴. حمام قاضی

۲۵. حمام مهدی خان [سرخه‌ای]

کتاب‌نامه

پارسی، فرامرز. «حمام نوپر- طرح پردیسان سازمان میراث فرهنگی کشور». در معمار، ش ۲۴ (۱۳۸۳).

ذکاء، یحیی. زمین لوزه‌های تبریز. تهران: کتاب‌سرا، ۱۳۶۸.

عمرانی، بهروز و حسین اسمعیلی سنگری. بافت تاریخی شهر تبریز. تهران: سمیرا، ۱۳۸۵.

۷. موقعیت حمام‌های موجود در نقشه جدید شهر تبریز

۲۶. حمام سرهنگ

۲۷. حمام شهریار

۲۸. حمام نخست

۲۹. حمام دو قلعه

تهرانی، فرهاد و فرامرز پارسی و امیر بانی مسعود. *بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز*. تهران: شرکت عمران و بهسازی شهری ایران، ۱۳۸۵.
کیانی، محمد یوسف. *معماری ایران (دوره اسلامی)*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۸۶.